

מספר הפסוקים, המלים והאותיות שבתנ"ך

ב, שמעתיך (גליון 24 תש"ל) ותקוני טעויות בגליון 25, פרסמתי מאמר על, מספר הפסוקים, המלים והאותיות בתנ"ך. תגובות רבות הגיעו אלי על מאמר זה. הסופר-העתונאי נפתלי קראוס אף פירסם רצוניה קצרה על המאמר („מעריב" מיום 9.1.70).

בגליון מס' 43 פירסמתי מאמר-המשך על מספר הפסוקים בתורה. בו הבאתי הסבר מעניין מאוד על הברייתא התמהה על מספר הפסוקים בתורה*. אף מאמר זה זכה לתגובה נלהבת ואף פורסמו סקירות עליו ב„הצופה" ובבטאונים אחרים. כעבור מספר שנים פנה אלי חבר מערכת „שמעתיך" וסיפר לי, כי שני תלמידי ישיבה העירו לו כי מצאו מלים כפולות נוספות, דבר המפריך את ההסבר שפורסם. כיון שלא הסתפקתי בציון המספרים בלבד, אלא ציטטתי את המלים על מקורן, קל היה לבדוק. ואכן התברר שישנן מלים כפולות נוספות שלא הובאו בחשבון. גם במאמר הראשון התגלו כמה טעויות, שחלק מהן תוקן ב„שמעתיך" בגליון 25. פניתי לר' יצחק זילבר, שבאמצעותו פירסמתי את ההסבר על הברייתא בשם ספר שלא הצלחתי למצוא וכמו כן פניתי לרב מאיר מאזוז, שהוא בקיא גדול במקרא, וביקשתי לעזור לי בפיענוח פרשת המלים הכפולות. הרב מאיר מאזוז גילה מיד מספר מלים כפולות נוספות, שבעזרתן אפשר היה להמשיך לאמץ את ההסבר המקורי של הברייתא כפי שפורסם בספר ולא כפי שכבר ר' יצחק זילבר. גם האחרון הודיע לי כי מצא מלים כפולות נוספות, והכנתי טיוטה להסבר נוסף על מה שפורסם.

בו זמנית, העלו בפני מספר חברים את הרעיון, שבשל חשיבותם של המאמרים ובשל ההתעניינות הרבה בהם, רצוי להדפיסם בצורה מתוקנת ומרוכזת. קיבלתי איפא את הצעתם החומר מוגש מחדש בצורה מסודרת ועם כמה הוספות, השלמות, הארות והערות.

כבר אמרו חכמים: „הבל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכלי".¹ ואם בספר תורה שלם כך, בחלק מספר, על אחת כמה וכמה. ואם בספר ובחלק כך, בשולי גווילין קל חומר בן בנו של קל וחומר הוא. יש נושאים ודברים שנתקבלו כמוסכמות ואין מרבים להקור ולבדוק אחריהם. אחד מאותם הדברים הגלויים לכל, שרבים פסחו עליהם ולא בדקום. הוא מספר הפסוקים שבמקרא בכלל ושבתורה בפרט.

* לאחר פירסום המאמר הראשון בתש"ל הגיב מר יצחק וייל משדה אליהו: „...המחבר העמיד את הבעיה בשלימותה, ולא מצא לה פתרון, על כן נאמר לו 'לא נהג זה המחבר מנהג חכמים, שאין אדם מתחיל בדבר ולא ידע להשלימו והוא החל בשאלות קושיות הניח הדבר בקושיא...' (לשון הראב"ד הלכ"י תשובה, פרק המישי). על כן יש לקוות שהוא או אחרים ישלימו את המלאכה" (פורסם ב„שמעתיך" גליון 25 עמ' 62-63). אמנם במאמרי (בגליון 43) מילאתי בעזרת אחרים את תקוותי, אך אני חולק על עמדתו. הציטטה מדברי הראב"ד אינה רלוונטית לנושא שלנו. שם מדובר בענייני אמונות ודעות, שבעצם העלאת הבעיה, שאין לה תשובה, אפשר לערער את האמונה. לא כן בכל נושא אחר, בעצם ליבון הבעיה יש משום פידום פתרונה. המציאות אכן הוכיחה זאת, כי לאחר פירסום המאמר זכינו לקבל הסבר נאות לברייתא. באותה הזדמנות אזכיר גם את מכתבו של ח"כ הרב כהנא, שהעיר תשומת לבי למאמרו המעניין של הרב ד"ר ארנסטרוי ז"ל, שיש בו משום חידושים מעניינים בנושא שדנתי בו. המאמר פורסם ב" Judisch Literarischen Gesellschaft 1908-5669 פרנקפורט, 1909.

1. זוהר ח"ג, דף קל"ד; ראה גם תרגום קהלת ט', ב.

קיים סיכום פסוקים בסוף כל סדרה², בסוף כל חומש, בסוף התורה ובסוף כל ספר מספרי נ"ך — ואעפ"כ לא נבדק אם הסיכומים האלה אמנם מתאימים לחלוקת הפסוקים שבידינו. במיוחד בולטת הסתירה בסיכום הפסוקים של ספר דברי הימים. במהדורות „מקראות גדולות" של לעבענואהן-מענדלזאהן³ ספר פסוקים הוא 1787 וסימנו: „לכונן לו בית בירושלם אשר ביהודה מי בכס מבל עמו ה' אלהיו עמו ועל", ואילו במהדורות „מקראות גדולות" לובלין, לטריס, ברויאר ועוד, סיכום הפסוקים של דברי הימים הוא 1856 וסימנו: „ויראו את הארץ וישמחו לראות". בעוד שהמספר הנכון, לפי חלוקת הפסוקים שבידינו, הוא 1764.

בספר ישעיה מספר הפסוקים הוא 1921, במקום 1925 שצוין בכל הדפוסים והבדל ביותר, שהציון „הצי ספר בפסוקים" בספר ישעיה הוא — לפי המסומן — בפרק ל"ג, כן שעד פסוק זה ס"ה הפסוקים: 645, וכמו כן בדברי הימים הסימון לחצי הספר — והוא כן כה — מתאים בדיוק למספר הנכון והוא: 882.

מספר הפסוקים שבכל סדרה כמעט ולא נזכרו עליידי גדולי ישראל, אולם הסיכום הכללי של פסוקי התורה מוזכר פעמים רבות כדבר בדוק ללא עוררין⁴. על פי רוב מובא מספר זה בהשוואה עם הנאמר בברייתא⁵ שיש בתורה 5888 (או 8,888)⁶ פסוקים. אמנם בחומשים המודפסים מציינים 5,845 פסוקים בלבד, אך ההסבר המקובל הוא, שאין אנו בקיאים בספירת הפסוקים, בהסתמך על דברי ר' יוסף בתלמוד⁷, „שהפסוק „ויראו ה'..." (שמות י"ט, ט) חלק במערבא (בארץ ישראל) לשלושה פסוקים, ומכאן סיבת ההבדל בסיכומי הפסוקים אמנם לא ידועה לנו הסיבה משום מה חילקו בארץ ישראל את הפסוק לשלושה, אך מאידך אין לנו הוכחות שחלוקת הפסוקים שבידינו שונה מזו של משה רבנו. אטלסא כן כיצד מתירה ההלכה לקרוא שלשה פסוקים בלבד, אם אין אנו יודעים פסוק מהו?
„לפיכך נקראו ראשונים סופרים, שהיו סופרים כל האותיות שבתורה, שהיו אינדיבידואליים; והגהות הציון של אותיות של ס"ה; והרש דרש הציון של תיבות; והתגלה של פסוקים; (פרסמנה חזיר מועד) עי' דיער הציון של תהלים; והוא רחוב יכפר עין/ הציון הפסוקים כפי ר' יוסף וא"ו, הגהות מהאי גיסא או מהאי גיסא? א"ל ניתן ס"ה ואיננו, מי לא אמר רב בר רב הנה, לא זזו מעם עד שהביאו ספר תורה ומנאום. א"ל: איננו בקיאי בחסידות ייחודית אנו לא בקיאינו. כפי רב יוסף, והתגלה/ מהאי גיסא או מהאי גיסא? א"ל אביי פסוקי ס"ה

2. פרט לפרשת פקודי שמשום מה לא צוין מספר פסוקיה; יש אומרים שכפי הנראה היה כתוב: בלי כל סימן, כלומר „בלי כל" — סימן, היינו 92 פסוקים. ברם „הבחור הזעזער" לא ה... את משמעותו של הסימן וכסבור היה שפרשה זו היא בלי כל סימן ותחליט על דעת עצמו להשמיטו...
3. וורשא תר"ד—תרכ"ו; הוצאת פרדס תל אביב, תשי"ט. הם טעו בהדגשת הסימן.
4. שו"ת „חזון יאיר" סי' רל"ה; „פני יהושע" קדושין ל'; ר' ישעיה פיק בהגהותיו על השי"ס סס; „יד יוסף" ה'עטרת ראש" ב„עין יעקב" קדושין שם ועוד. אף חוקרי המקרא המודרניים (ראה ספר „מבוא" לשרירא עמ' 14) חוזרים על מספר זה כבדוק ומנוסה. רק ר' וולף הייזנהיים ב„מכתב לבינה" (שמות, רעדהיים תקע"א) ור' יעקב מעקלענבורג (הכתב הקבלה" סוף דברים) עמדו על חוסר התאמות מסוימות ושניהם הגיעו למסקנה, כי הסיכומים בסדרים יתרו ואתחנן (לדעת „הקבלה" גם בפרשת וישלח) נמנו לפי הטעם העליון שבדברות ראשונות ואחרונות; גם בפרשת וישלח על הפסוק „וילך ראובן" (בראשית ל"ה, כא) ישנו טעם עליון, נוסף לטעם המקובל. אלם אין דבריהם מישבים את כל הסתירות הצצות בנושא זה בכל מרחב המקרא.
5. קדושין ל'. ראה גם שבת מ"ט: נדרים ל"ח; מסכת סופרים פ"ט, ה"ב.
6. ראה הערה מס' 27. שלפי גירסה אחרת כתוב: „שמונת אלפים שמונה מאות שמונים ושמנה".
7. ראה להלן הסבר מעגין לברייתא זו.
ראה הערה מס' 5.

לוחו ליטוני; מפסקי נמי לא בקיאנו; רבי אתא רב אחא בר אריא אמר: במערבא פסקי ליה להאי קרא לתלתא פסקי, ויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענין (שמות י"ב, ט) — והגמרא ממשיכה — תנו רבנן: המשת אלפים ושמונה מאות ושמונים ושמונה פסקים הוו פסקי ס"ח, יתר עליו תהלים שמונה, חפר ממנו דברו הימים שמונה"ו.⁸
אם נתעמק בסוגיא הנ"ל נעמד על שני דברים: א) הכלל, שאין אנו בקיאים בספירת הפסוקים אינו מקובל על הכל והוא מתייחס לר' יוסף בלבד. ב) הברייתא האומרת שהתורה מונה 5,888 (או 8,888) פסוקים היא תמוהה ובלתי מובנת מימי הראשונים עד ימינו, שכן אין אנו יודעים מה כוונתה.

משום מה קבלו רבים את סברתו של ר' יוסף, שאין אנו בקיאים כדבר מקובל, בעוד שמחשבתם מהמסופר שם על רבה בר בר חנה שהיה בקיא בדבר. שניהם היו בני דור אחד,⁹ ואולי היה רבה בר בר חנה מבוגר ממנו במספר שנים בלבד. מתי, איפוא, נשכחה כל התורה של ספירת האותיות, המלים והפסוקים? בצדק העירו כבר על שנוי הלשון, שבתחילה נאמר, "גית ספר תורה ואימניגהו" בלשון חייד, ואילו אחר כך אמר אב"י: "פסקי מיהא ליתו למנויה". מכאן נראה שאף אב"י לא קבל את דעתו של ר' יוסף, אלא ניסה לשכנעו, שיסכים לספור, אך הוא סירב לסמוך על תלמידו בכך.

ר' יוסף עצמו אמר: ש"כל פטוקא דלא פסקיה משה, אנן לא פסקינן"⁹, משמע שידועים אנו מה הוא הפסוק, אלא שאין אנו רשאים לקטעו. אולם בצדק העיר ר' ראובן מרגליות¹⁰,

8 רבה בר נחמני חברו של ר' יוסף ובר פלוגתיה (הוריות י"ד), בא עם ר' יהודה רבו לבקר את רבה בר בר חנה בהיותו חולה (גיטין ט"ז ע"ב). הוא היה גכדו של חנה אחי ר' חייא ואף ר' יוסף נמנה על הדור השלישי של האמוראים.

9 ר' מאיר חי כארבעה דורות לפני ר' יוסף. בהיותו עדיין צעיר לימים בא לישיבתו של ר' עקיבא, אך טרם התאים לרמת הישיבה, נאלץ לעזבה ולהמשיך ולהשתלם בישיבה קטנה יותר אצל ר' ישמעאל. כבר אז העיד על עצמו: "לא מבעי בחסרות וביתרות דבקי אנא" (ר' סוטה, כ', ע"א וברש"י שם).

9 מגילה כ"א ע"א.

10 "המקרא והמסורה", פ"ד. כידוע היה ר' יוסף סני נהור (בבא קמא פ"ז), אך בכוח זכרוננו הפנומנלי העמיד דור תלמידים של גדולי אמוראים, ביניהם אב"י ורבא. כעבור זמן הוא חלה ושכח את תלמדיו. תלמידיו, וביחוד אב"י, הזכירו לו את משנתו (ראה שבת כ"ב, כתובות ב'; עירובין ע"ה ורש"י שם). וכן כאן כאשר הוא שאל ר' דגחון מהאי גיסא או מהאי גיסא, רצה לשמוע, אם ידוע לו הדבר. כלומר אם הוא לימדם זאת, טרם שכח את משנתו. כאשר אב"י אמר שבזמנו לא לימדם על כך, אלא ביקש להביא ספר תורה ולבדוק דבר זה, השיב ר' יוסף, "אין אנו בקיאים". הוא לא רצה לסמוך בדבר זה על ספירת תלמיד ללא השחתפתו הפעילה, שנמנעה ממנו עקב ראייתו הלקויה. ר' יוסף לא אהב להסתמך על אחרים וביחוד על צעירים (ראה גיטין ו'; שבת ק"ב). כאשר חזר לשאל ביחס לפסוקים, ניסה שוב אב"י לשכנעו לספור אותם בצירוף תלמיד נוסף (מכאן נובע השנוי בלשון. אך גם זאת לא היה ר' יוסף מוכן לקבל. אולם אחרים, וייתכן שאף אב"י בכללם, ידעו היטב כמה פסוקים יש בתורה וכיצד לספרם. ובוודאי שרב יוסף עצמו ידע זאת בטרם חלה. הוא עצמו תירגם את המקרא — "תרגום דר' יוסף" (יומא ל"ב: קדושין ע"ב:; עבודה זרה מ"ד).

ביחוד ניתן להבין זאת על רקע רגישותו של ר' יוסף לשמוע תורה מרבים (ראה ערובין נ"ג). שאלו ש"גמרו מחד רבה נתקימה תורתן בידם". אם כי סברה עדיף ללמוד מרבים (תוספות שם), אך ברור, שספירת אותיות נכללת במסגרת "גמרא" ולא במסגרת של "סברה". מסופר, שכאשר ר' יוסף שמע, שאמרו עליו כי למד תורה מכולם, איקפד ואמר: "אנא מרב יהודה גמירנא" (חולין י"ח:). רק עליו מוכן היה לסמוך. הוא לא היה מעונין בעת ההיא להתפזר על פני שטחים חדשים, שלא למדם בזמנו אצל ר' יהודה רבו או שלא לימד זאת לתלמידיו. לכן לא ביקש עזרת אחרים בפרט זה והעדיף לעבור לדון בהלכות אחרות, שהיה מעונין לתזור עליהן בעזרת תלמידיו.

בהצביעו על תשובת הריב"ש (סי' ש"צ) שהביטוי „אנן מי ידעינן“ (מגילה י"ח) כתייחס לאומר לתלמידו בלבד ולא לכל חכמי הדור, כן הדבר כאן ¹¹.

כשם שנשמרה התורה על תוכנה והמסורה בכל יתר הפרטים כן נשמר הפיסוק הנסון מכל משמר, שלא יחול בו שנוי או זיוף. בירושלמי ¹² מובאת עובדה מעניינת שקרתה בעידה קטנה (בגליל ?): „ר"ש ספרא דמרכנת, אמרינו ליה בני קרתיה: קטע בדיבירא דיקרונן בנינו. אתי שאל לרבי חנינא, א"ל: אין קטעון רישך לא תשמע לון ולא שמע לון. ושה ליה מן ספרותה“ (ר"ש הסופר של מרכנת אמרו לו בני העיר: הפסק באמצע הפסוקים כדי שיבינו בנינו. — בזמנם היה הסופר קורא בתורה ושני מתרגם דבריו — הלך ושאל לר חנינא, אמר לו: אפילו אם יקטעו את ראשך אל תשמע להם. לא שמע להם ופטרחה ממשרתו). והירושלמי ממשיך לספר: „בתר יומין נתת להבא, קם עימיה ר' שמעון בן יוסיגה, א"ל: לעבדין כן ? א"ל: ולינו מקטעון לון בסודרא, א"ל: ולינו חורין וכללין לון“ (לאחר ימים ירד לבבל ונפגש עם ר' שמעון בן יוסיגה, אמר לו: מה עשית באותה העיר ? וסיפר לו כל אותו המעשה. אמר לו: ולמה לא שמעת להם ? אמר לו: כלום אנו עושים כן ? אמר לו: וכי אין אנו מפסיקים בלימוד הסדר לתינוקות ? אמר לו: וכי אין אנו חוזרים וכוללים כל הפסוק בשלימותו ?). כאשר שמע ר' זעירי אמר: „אילו היה ההוא ספרא ביומאי, מניחה חיים“ (אילו היה הסופר הזה בימי הייתי ממנה אותו לחכם).

חיים הירשנזון ¹³ מצא במאמר זה שבירושלמי תשובה ברורה לשאלה, מי גרם לשיכחה הפיסוק מישראל (מניין לקח זאת ?). לדעתו כל המתרגמים ובעיקר ר' שמעון בן יוסיגה הביאו לידי שכחה זו. וזאת על סמך דבריו של בן יוסיגה, שאמר שנהגו להסביר לתינוקות חצאי פסוקים.

א) רק אנשים קלי דעת מסוגלים להטיל אשמות שוא על חפים מפשע שאין באפשרותם להתגונן על סמך סברות כרס בלבד. הלא אף ר"ש ספרא לא נמנע מלכתחילה לקטוע פסוק לשנים, שכן הוא עצמו אמר לר' שמעון בן יוסיגה: „וכי אין אנו חוזרים וכוללים כל הפסוק כולו ?“ ברם, ר' שמעון בן יוסיגה סבר, שאפשר אולי להתיר כן גם כאשר מבוגרים משתתפים בלימוד, אם כי אין כל ראייה שאמנם הוא נהג כן למעשה. ולא עוד אלא אף ר' חנינא שהחמיר לא להפסיק באמצע הפסוק עד כדי מסירות נפש, הרבה להטריד את ר' חנינא הגדול עד שהתיר לו ללמד תינוקות של בית רבן באותה צורה שר' שמעון בן יוסיגה עשה ¹⁴, כן שאין כל מקום לדברי הירשנזון.

11. ראה הערה מעניינת מהגאון ר' ישעיה פיק ב„אומר שכחה“, דף נ"ג: „ברכות י"ב: כל פרשה דלא פסקא משה לא פסקינן“ וכתענית כ"ז: „מגילה כ"ב: „כל פסוקא דלא פסקי משה וכו' ולא מצינו שום חולק על זה להמעיין סוגיין דמגילה... ופליאה שלא נמצא מזה נזכר לדינא בשר"ע. [ועורתי לזה הרב המופלג המחמד והשלם מה"ע איגר גר"ן] (הכוונה לר"ע איגר שהתפרסם לאחר מכן כנאמן עולם) גם ברי"ף וברא"ש וברמב"ם לא מצאתי נזכר וראייתו שהמג"א סי' ג"א סק"ט תמה על שמחלק המחל פסוקים של „וכרות“, דהא אמרינן ספ"ק דברכות כל פרשה דלא פסקי משה באורייתא לא פסקינן וכו'. הוא מתפלא למה לא שואל המג"א ממסכת תענית ומגילה ששם מדובר בפירוש על פסוקים בעוד שבברכות מדובר בפרשות. והוא מוסיף ראה במג"א סי' רפ"ב ובסי' תק"ב ומסיים „וסיבת השמטה זו לא ידעינן“.

12. מגילה פ"ד, ה"ה.

13. ראה בספרו „ימים מקדם“ עמ' 124.

14. ראה בבלי מגילה כ"ב.

ב) באותה ברייתא האומרת שיש 5888 (וי"ג : 8888) פסוקים בתורה, נאמר גם : „יתר עליו תהלים שמונה“. (היינו 5896 (8896) פסוקים); „חסר ממנו דברי הימים שמונה (היינו 5880 (8880) פסוקים). כאן בוחאי שאין מקום לתלות את אי ההתאמה במספר הפסוקים בחוסר ידיעה, כי גדול הוא ההפך: בתוספות ישנים¹⁵ כבר העירו שאפילו אם כל פסוק בתהילים יהיה בנוי משלוש מלים בלבד, לא יגיע מספר הפסוקים למספר הנקוב, והוא הדין ביחס לספר דברי הימים. מספר הפסוקים בדברי הימים מגיע לשליש (לרבע) מהמספר הנקוב בברייתא (5880—8880). הספר מונה בס"ה 1764 פסוקים בלבד (ראה להלן).

רב האי גאון כבר נשאל על ברייתא זו, אולם בתשובה שהגיעה לידינו הוא מתעכב בעיקר על אי ההתאמה שבין מספר פסוקי התורה הנקוב בברייתא ובין המספר המקובל. אך אין הוא מביע שם דעתו בדבר תהלים דברי הימים.

ברם, אם נערוך-השוואה בין המספרים שהראשונים נוקבים בדבר אותיות התורה לבין מספר פסוקי התורה, יש סבורים שהם התכוונו לצורת מספור שונה לגמרי, ואולי בשל כך לא רצה ר' יוסף לסמוך על ספירתו של אביו. משום כך גם האות¹⁶ והפסוק שצויינו במקורות¹⁷ כאמצעה של תורה אינם מתאימים עם הספירה שלנו, שכן מתייחסים הם לספירה מיוחדת. עובדה היא, שכאשר הסתפק ר' יוסף כמה פעמים מפיעה המלה „מלאכה“ בתורה ואביו בקש לספור, לא דחה אותו באמתלא של „אין בקיאין“¹⁸ כפי שדחה אותו ביחס לספירת אותיות ופסוקים. כי שם מדובר היה בספירת מלים רגילה שאינה מסובכת.

בספרי קבלה רבים מובא הרעיון, שמקורו בזהר חדש¹⁹, כי ראשי תיבות ישראל — יש ששים רבוא אותיות לתורה. המספר הזה של שש מאות אלף אותיות בתורה עובר כחוט השני אצל גדולי ישראל, כגון : „מגלה עמוקות“ (אופן קפ"ו); „לקוטי תורה“ לבעל ה„תניא“ (פרשת בהר, דף מ"ג, ע"ד) ועוד. ולא דוקא ספרי קבלה וההולכים בדרכם מזכירים מספר זה. הגה רבנו סעדיה גאון אף עולה עליהם בנוקבו סכום של 792077 אותיות בתורה²⁰, בעוד שהמספר הנכון אינו מגיע גם למחצית הסכום הזה.

15. קידושין ל'.

16. ר' ד, גחון" (ויקרא י"א, מב) היא האות ה' 157,237 בתורה בעוד שהאות האמצעית היא האות ה' 152,403 ולדעת הגר"י שור (ראה הערה 18) היא אות ו' של „אשה הוא לה“, בפרשת צו (ויקרא ח', כ"ח). להלן נביא הסבר מענין מאוד לברייתא זו.

17. בקידושין שם נאמר כאילו „התגלח“ (ויקרא י"ג, לג) הוא חציין של פסוקים ובמסכת סופרים (פ"ט, ה"ב) נאמר ש„וישחט“ (ראה „נחלת יעקב“ שם, שהוא מניח שהכונה ל„ויקרא ח', טו) הוא חציין של פסוקים בעוד שהמסורה מציגת ובצדק על הפסוק „וישם עליו החושן“ (ויקרא ח', ח) כחצי התורה בפסוקים.

18. שבת מ"ט : מענין שלא מוזכר כלל בקידושין שם, כיצד התייחס ר' יוסף בנוגע לחציין של תיבות, אם כי גם הנאמר שם אינו מתאים למציאות. „דרש דרש“ נמצא בויקרא י' פסוק טו, בעוד שהמלה „המזבח“ (ויקרא ח', פסוק כח, ראה „משנה ר' יעקב“ להגר"י שור פ"ד אות ג' ועל המשך דבריו ראה הערותיו של ר' אליהו פוסק בספרו „פסקי אליהו“ ח"ג סימן א') היא חציין של תיבות.

19. סוף שיר השירים דף ע"ה, טור ד'.

20. ראה מסורת לר' אליהו בחור. בטעות מובא ב„חזות יאיר“ (בהשמטות לתשובותיו בהוצאה ראשונה וביתר ההוצאות הולכנס קטע זה בתוך התשובה סי' רל"ה) בשם „גובלות חכמה“ כאילו לפי רס"ג יש בתורה 778,847 אותיות, בספר „גובלות חכמה“ חלו כמה שבוישים במספרים אלה, ראה להלן הערה 22.

המספר המדויק הוא 304,805²¹, לפי הפירוט הבא:

בראשית	78,064	(שבעים ושמונה אלף ששים וארבע) אותיות.
שמות	63,529	(ששים ושלושה אלף חמש מאות עשרים ותשע) אותיות.
ויקרא	44,790	(ארבעים וארבעה אלף שבע מאות ותשעים) אותיות.
במדבר	63,530	(ששים ושלושה אלף חמש מאות ושלושים) אותיות.
דברים	54,892	(חמישים וארבע אלף שמונה מאות תשעים ושתיים) אותיות.
סה"כ	304,805	אותיות בתורה.

טבלה מס' 1

פירוט מספר האותיות שבתורה ושבתקרא לפי אותיות א"ב/

האות	לפי החלוקה המקובלת	כפי שמוסרים בשם רס"ג (בתורה?) ²²	לפי גינצבורג	
			בתורה	בתנ"ך
א	27,057	42,377	27,055	42,377
ב	16,344	38,218	1,634	38,218
ג	2,109	29,537	2,115	29,537
ד	7,032	32,530	7,034	32,530
ה	28,052	47,754	28,148	47,754
ו	30,513	76,922	30,419	76,922
ז	2,198	22,867	2,200	22,867
ח	7,186	23,447	7,187	23,447
ט	1,802	11,052	1,812	11,052
י	31,530	66,420	31,522	66,420
כ	8,610	37,272	8,616	37,272
ך	3,350	10,981	3,362	10,981
ל	21,570	41,517	21,612	41,517
מ	14,472	52,805	14,474	52,805
ם	10,623	24,973	10,616	24,973
נ	9,854	32,977	9,873	32,977
ס	4,257	8,719	4,253	8,719
ע	1,833	13,580	1,843	13,580
פ	11,247	20,175	11,244	20,175
פ	3,976	20,750	3,975	20,750
ף	834	1,975	831	1,975
צ	2,925	16,950	2,929	16,950
ץ	1,067	4,872	1,033	4,872
ק	4,694	22,972	4,701	22,972
ר	18,125	22,147	18,106	22,147
ש	15,596	32,148	15,592	32,148
ת	17,949	36,140	17,960	36,140
סה"כ	304,805	792,077	*290,146	*792,077

לקורא שאין מלאכתו בכך, עלולה להתעורר פליאה, לשם מה כל הפולמוס הזה? יש לספור ולקבוע פעם ולתמיד מה מספר האותיות והמלים שבתורה ושבמקרא ולמנוע בכך ויכחי סרק. ברם, אין הדבר קל כפי שזה נראה. זו מלאכה קשה ביותר שאורבת לה סכנה של טעויות.

כל אלה המדברים על המספרים הללו, העתיקו ממה שמצאו בכתבים מן המוכן. יחידים בלבד, במשך כל הדורות — למעט את הסופרים בתקופה העתיקה — התמודדו עם משימה

21. הרמ"ע מפאנו במאמר הנפש ח"ג, פ"ה כותב: „איש תם וישר הר" משה בן יששכר שהיה ישעיה משתבח בתפלתו באמרו על הכשרים שכמותו איה שוקל סופר, זה משה האיש ספר ושקל כל פסוקי תורה אחד אחד למנין האותיות התיבות, והיה לפנינו בבית המדרש העיד מתוך הכתב כי אין בתורה אותיות במספר זה (ששים רבוא) וזלתי שלושים רבוא וחצי בקרוב, היינו 304,805 כפי שנמסר בחומשים בדפוסים אחדים.

המספר למספר הוא בספרו של ר' יעקב שור (תרי"ג-תרפ"ד), „משנת ר' יעקב, פרק ד', אות ג' עמ' 8-9, הוא כותב כי ספר את כל האותיות והמלים שבתורה הוא מוסר סיכום זה כמדויק. מספר המלים הוא, לדעתו 79,980 והוא מדגיש שסיכום זה עולה בארבע מלים על זה המופיע בחומשים אחרים.

22. ראה לעיל הערה 20. גם ב„מדרש תלפיות“ (ח"ב, אות א' ענף אותיות) מובאים מספרים שונים בשם רס"ג. אולם נראה שבהעתקתו חלו שיבושים רבים, כי גם ביחס למספר המלים שבתורה חלו טעויות רבות. המחבר מוסר, כי מצא „בכתב יד ישן“ כתוב שמספר המלים שבתורה הוא 79,956 (סיכום הקרב למספר המלים הנמסרים בחומשים 79,976. מענין שבכתב יד תימני הנמצא בספריה הלאומית בירושלים, ראה להלן הערה 33, ציוין שמספר המלים „על אמיתותם“ הוא 79,956, ואולי זה אותו כתב היד שראה המחבר?). ברם, אם נצרף את מספר המלים של כל חומש בנפרד, כפי שהוא מוסר, נקבל סכום אבסורדי המתקרב לחצי מיליון מלים. למשל בחומש בראשית — 20,613 מלים. ויקרא — 119,010. דברים — 140,313 וזאת ביחס לסך כולל של 79 אלף בכל התורה. ראה בסוף הערה 21, שלפי ר' יעקב שור מספר המלים הוא: 79,980.

מעניינת גם קביעתו של עורך „אוצר ישראל“ (ערך „אותיות“) שמספר האותיות שבתורה, שרבים מייחסים לר' סעדיה גאון, מקורו אצל ר' סעדיה בן ר' יוסף מבעלי התוספות ובטעות ייחסוהו לרס"ג. לענייננו אין הדבר משנה במאומה.

אגב, בעל „דקדוקי הטעמים“ (עמ' 55) מוסר חשבון למספר האותיות שבתורה. לדעתו הן מסתכמות ב"400,945. ב„מדרש תלפיות“ שם מובא בשם כתב יד, כי מספר האותיות שבתורה הוא 320,674.

* הסיכומים אינם של גינזבורג. בשלושת (מתוך ארבעה) הכרכים, הנמצאים בספריית הרמב"ם, לא מצאתי שהוא סיכם את המספר הכולל של האותיות הן של התורה הן של המקרא. אולם, הרב אייזנשטיין, עורך „אוצר ישראל“ מצטט בשמו, ללא ציון מקור, סיכום של אותיות המקרא בשתיים פחות מאשר אצל רבנו סעדיה. קשה להבין כיצד הגיע לסיכום זה, בעוד שמספריו של גינזבורג לכל אות בנפרד הזים עם אלה של ר' סעדיה. אגב, בחגם בא אייזנשטיין בטרוניא על גינזבורג שציון כביכול, באות י' 76 אלף במקום 66 אלף. אייזנשטיין טעה כאן בהעתקתו שכן גינזבורג כותב ושונה מפורש „ששה וששים אלף...“ (ס"ו אלף), כפי שצוין בלחות שלנו. אין זאת, אלא שרשת הטעות פרשה לרגלי כל אלה שעסקו בנושא עדין זה.

מספר האותיות לפי א—ב מופיע בחומש עם פירוש „העמק דבר“ (מהדורה שניה, ירושלים, תרצ"ו, בסוף ספר דברים, עמ' 310). בחומשים עם פירוש „תורה תמימה“ (דפוס וילנא, תרס"ב, כ"ה, עמ' 524), מופיעים ג"כ אותם המספרים, ואין ספק שצוטטו מן המהדורה הראשונה של חומש „העמק דבר“, אולם כאן חלה טעות באות אחת. באות צ' מופיע המספר ב' אלף תתקפ"ה (2,985) במקום ב' אלף תתקכ"ה (2,925). חשבונו זה מתאים למספר הכללי של האותיות שבתורה. טעות זו חוזרת בכל מהדורותיו של „תורה תמימה“.

בחומשים שבהוצאה (?) דפוס מ"ץ זאזאלני 30 (פולין), מהם צילמה הוצאת שולזינגר בניר-יורק שבארצ"ב (תש"ח), „התוספר“ כבר 35 אותיות. לפי הוצאה זו מסתכמות האותיות בסך ד"ש (אלף) תת"ם, ברם, ברור שיש כאן טעות, כי הוצאה זו מצטטת את הסימן שב„העמק דבר“ ושב„תורה תמימה“, המסתכם ב"304,805.

זו ומנו בעצמם את האותיות, המלים או אף הפסוקים. מכל אלה שציטטתי במאמר זה רק שלושה מהם, כנראה, מנו את האותיות והמלים. הראשון בהם היה רבנו סעדיה (אין לכך חשיבות אם זה ר' סעדיה גאון או ר' סעדיה בן ר' יוסף מבעלי התוספות. ראה הערה 22). הוא עשה עבודה עצומה. הוא היחיד שספר כנראה, את האותיות של כל המקרא. הוא אף ערך את החשבון לפי א"ב. כדי למנוע טעויות, הוא ציין את הסיכומים בסימנים מובהקים. אחריו ספר את האותיות ר' משה בן יששכר (ראה הערה 21). ר' שלמה יהודה בירב מהימן ספר כנראה המלים בלבד (ראה להלן). כותב השורות הללו ניסה לספור את המלים שבתורה (לא האותיות) והגיע לחצי ספר בראשית בלבד. לעומת זאת הצליח לספור בדייקנות — תוך השוואה עם הפרקים והפרשיות — את כל פסוקי התנ"ך, כפי שזה מופיע כאן בלוחות (ראה בסוף המאמר).

ברם, חרף הקשיים מוטלת עלינו החובה להעמיד את הדברים על דיוקם ולא להסאיר בירורים הקשורים במקרא בכלל ובתורתנו בפרט, ללא-יהודים, שלעתים רוח של שנאת יהודים נודף ממחקרם. המצב הגיע עד לידי כך שמחוסר ידיעה ומרוב תמימות ניסו אחדים לייחס קביעותיהם של נזירים במקרא להלכה למשה מסיני.

כידוע נעשתה חלוקת הפרקים בתנ"ך ע"י נזירים נוצרים, שלא קיבלו את החלוקה הקודמת שלנו. הנזיר שהטביע את חותמו על החלוקה הכניס בה רוח אנטישמית. היהודים נאלצו כנראה להיעזר בחלוקת פרקים זו. רק בשנת קצ"ב הופיע התנ"ך לראשונה עם חלוקה זו והחל משנת 1571 לספירה מופיעה חלוקה זו בכל דפוסי התנ"ך עד ימינו. במהדורות בודדות מופיעה גם חלוקת הפרקים הקודמת. אולם כאן קרה דבר משונה. בעלי הדפוס החלו להוסיף, "סימנים" המבוססים על גימטריית של מלים או פסוקי המקרא המצביעים על כוספר הפרקים האלה. מכאן לא היתה עוד הדרך רחוקה להסיק, כי חלוקת פרקים זו היא הלכה למשה מסיני²³. ברור שיש למנוע תופעות מעין אלה, ועלינו להמשיך במסורת עתיקת יומין של ידיעה בהירה וברורה בכל הקשור למקרא בכלל ובתורה בפרט.

אין להמשיך בשיטה של הוכחת אמיתות באמצעות פילפול, במקום הכלל העתיק שלנו „גיתי ספר ונחזי“, שעמים אחרים אימצוהו מזה מאות שנים, ורק בינינו נמצאים עדיין המתעלמים ממנו. כיום אין מקום לטענה „אין אנו בקיאין בחסירות ויתירות“, כי אין דנים

23. מענינים הם דברי בעל „חוות יאיר“ (ראה לעיל הערה 20) על כך שנמסר בשם רס"ג שקבע „על כ"ז אותיות (כ"ב אותיות חמש כפולות) כל אות ואות כמה נמצאים בתורה וחיבר שיר נפלא בא"ב רמז בו המספר ומייתי על כל אות פסוקים מתנ"ך מכוון למספר ההוא כאילו רוח ה' דיבר בר — הוא המשיך — „ואם היה המספר מצד עצמו מקובל ומתוקן, הייתי אומר שידיעה זו גם החרוזים ומציאת הפסוקים הן מחוץ להשגה אנושית, רק דברי גבוהות והמכתב מכתב אלוקים. אבל מה נעשה והחוש מכחיש פרטי המספרים גם כללם, כי למיעוט הכמות א"א לפרשו שר"ל כל התנ"ך ואפילו ג"ך לתוד ועל התורה לתוד ג"כ אי אפשר“. כאמור (הערה 20) נוקב בעל „חוות יאיר“ בשמו של רס"ג מספר 778,847, אך כנראה שזו טעות דפוס. ראה ב„עטרת ראשי“, „עין יעקב“ קידושין שם, שלדעתו, המספר שנקב רס"ג הוא — כפי שציטטנו — 792,077 ולא כב„חוות יאיר“, וסכום זה כולל, לדעתו, האותיות של כל התנ"ך. אמנם בנקודה זו של המספר הנקוב צדק בעל „עטרת ראשי“, אולם לגופו של ענין צדק דוקא בעל „חוות יאיר“ שהמספר הזה אינו הולם גם האותיות של התנ"ך. כי אם בתורה יש 304,805 אותיות, מספרן בג"ך גדול פי שלושה ומעלה ושל התנ"ך פי ארבעה ומעלה. בדפוסים של תנ"ך ללא פירושים, שמספר האותיות שבכל עמוד כמעט זהה, מספר העמודים בג"ך גדול פי שלושה ומעלה מזה שבתורה כולה. גם סכום הפסוקים שבתנ"ך גדול פי ארבעה ממספרם שבתורה.

24. האמתה העיוורת במלה כתובה ללא ביקורת, מעבירה לפעמים אנשים על דעתם הם מניעים לאבסורדים. מעשה בר' יהודה גרינוולד, רבה החרדי של סאטמר, שכתב באחת ממשובותיו, שמחלק הפרקים בתורה טעה (בנוגע לפרק ל"ט בספר שמות. הרב הג"ל וודאי לא ידע שחלוקה זו נעשתה

כעת על מספר האותיות שבספר התורה שמשנה רבנו כתב, ועל חלוקת הפסוקים כפי שהוא מסרם בע"פ. אנו דנים במספר הפסוקים, המילים והאותיות שבתורה אשר בידינו המקובל עלינו. עובדה היא, אם סופר יחסיר, יוסיף או ישנה אות אחת מאלה המקובלים עלינו אנו פוסלים את הספר. עלינו איפוא לדעת את המספרים כפי שהם במציאות ולא להסתמך עוד על מספרים לא בדוקים.

לאחרונה, ספר ר' יעקב שור את האותיות שבתורה ואת מלותיה (ראה הערה 21), ור' אליהו פוסק כתב (ראה הערה 18), מספר את כל אותיות ו' שבתורה. הוא חשב, כי הכוונה בדברי הברייתא שהאיות ו' ד"גחון" היא אמצע התורה באותיות, היינו אמצען של אותיות ו' שבתורה. בספירה זו התברר לו שגם בספירה אין להבין את כוונתה של הברייתא. ברם, ברור הדבר, כי כשנקב ר' סעדיה את המספר 792 אלף הוא לא התכוון לתת סיכום של כל האותיות במקרא²⁵. האותיות שבמקרא כולו מסתכמות לפי חישוב שטחי בכמיליון ו-200 אלף אותיות. יש אמנם להניח שר' סעדיה התכוון למספר האותיות בתורה ובנביאים בלבד, סכום אותיות זה, עשוי להגיע לסיכום שמסר רס"ג, אך אין כל הוכחה לכך. אולם כל המצטטים אותו יוצאים מנקודת הנחה, כי הוא התכוון לאותיות שבתורה, מכאן נובעת ההתלבטות של גדולי ישראל, כיצד ליישב מספר זה — וכן זה של „ששים רבוא אותיות לתורה“ — עם המציאות²⁶. כל אחד הציע דרך משלו ואפשרות מסויימת בספירת האותיות, באשר ברור היה לכולם, שלא בטעות מדובר כאן. לדוגמה: יש את אחת שהיא מורכבת מנמה אותיות בעלות צורה אחת, למשל: אות א' מורכבת כאילו משני יודי"ן עם וא"ו. האות ג' מורכבת מאות וא"ו ואת יו"ד (האות ו' והאות י' הן אותיות בעלות צורה אחת). אחרים מונים את הכתיב המלא של האותיות. למשל: המלה „בראשית“ מורכבת משש אותיות. לכשנאיית את האותיות בית, ריש, אלף, שין, יו"ד, ת"ו — נקבל שבע עשרה (17) אותיות.

ובהערת אגב, חוקרים מודרניים, שהתיימרו למסור נתונים מדעיים על התורה והמקרא לא טרחו, כנראה, לספור בעצמם את האותיות, המילים והפסוקים, אלא הסתפקו בהעתקת ציטטין שהם חשבו אותן לנכונים, מבלי לציין את המקור.

עיי גזירים, ראה ב„מבוא לתורה שבכתב ושבע"פ עמ' 29). את חשבתו סירבו לפרסם ב„תל-תלפיות“ בשל הערתו זו. הרב קצבורג, העורך התורני של „תל תלפיות“ מספר על תשובה זו ומוסיף:

„פליאה נשגבה בעיני האיך פלטה קלמוסו לומר, שבעל המחלק הזה עשה מדעתו וגם טעה. חס לנו מלהרהר כן בדבר שמסור לרבבות אלפי ישראל זה כמה אלפי שנים... ובלי שום ספק בעולם שמסורים הפסק הפרשיות הללו מציני... שכל פיסוק... בין שאנו מכנים אותם בשם קאפיטל, הכל בכלל מה שאמר 'אלה הפסוקים'... ושרי ליה מרי' (,תל תלפיות“, תרפ"ג). אין ספק שיש לומר „שרי ליה מרי“ על הרב קצבורג ולא על הרב גרינולד. הרב גרינולד הרגיש בחושו הבריאי, שמשוהו בפרק הזה אינו כשורה והעיר מה שהיה לו להעיר. הרב קצבורג לא היסס לצנזר את דבריו, לא הסתפק מלהעיר את דעתו, אלא סירב להדפיס את כל התשובה ויצא נגדו בחימה שפוכה בטענות שוא, כאילו החלוקה מקובלת עלינו מזה אלפי שנים. מנין לקח זאת? האם בדיק כתבי יד עתיקים, האם בדיק דפוסים ראשונים? מדוע לא הסתכל במדרש רבה כיצד חילק המחבר את התורה לפרקים? לטענות מוטעות כאלה מגיעים כשאין בודקים אלא מסתמכים על קודמים שהעתיקו מקודמיהם, מבלי לדעת על סמך מה ועל ידי מי נכתבו הדברים כפי שנכתבו (ראה מאמר מאלף באותו נושא מאת ר' שמואל וינגרטן, „סיני“, כרך מ"ב, תשי"ח, עמ' רפ"א—רצ"ג).

25. ראה את דעתו של בעל „עטרת ראש“ בהערה הקודמת.

26. „תורת יאיר“ שם; „פני יהושע“ קידושין שם; „עץ יוסף“ על „עין יעקב“ שם; „עטרת ראש“ שם; הרמ"ע מפאנו מאמר „חיקור הדין“ ח"ב, פט"ז וכ"ו; „חסד לאברהם“ מעין ב' גזר י"א ונכדו וחז"א ב„מדבר קדמות“ מערכת י' אות ו'; „מדרש תלפיות“, ח"ב, ענף אותיות ועוד.

כריסטוף דה גינצבורג (1831–1914), יהודי שהמיר את דתו, מחוקרי מסורת המקרא, סידר מחדש את המסורה על פי 75 כתבי יד עתיקים וע"פ עשרות דפוסים עתיקים והוציאה בארבעה כרכים גדולי ממדים. הוא ציין על יד כל אות, בטרם דן עליה, מה מספרן בתורה ובמקרא. אולם למרבה הפלא תואמים מספריו עד להפליא עם המספרים שמוסרים בשם רס"ג בעוד שביחס למספר האותיות שבתורה אין אף אות אחת שמספרה יתאים למספר המקובל. לא ייתכן דיוק כזה בספירת מאות אלפי אותיות שבמקרא לפי חלוקת האותיות, כפי שמתקבל, כביכול, מספירתו, התואמת עם הספירה של רס"ג. בהעתקה זו הוא נתפס לשגיאה גסה מבלי שירגיש בדבר. כאמר מסתכמות האותיות שבמקרא במיליון וכמאתיים אלף אותיות (בכך יכול להיזכר כל אחד אם יספור את עמודי הדפוס שבתנאים ללא פירושים, לאחר שיבדוק מספר האותיות בכמה עמודים בלבד). אין, איפוא, ספק שהוא העתיק את המספרים, והסתמך על ה"עטרת ראש", שהכוונה במספרים הללו הוא למקרא כולו. לעומת זאת, ביחס למספר האותיות שבתורה אפשר אולי לומר, שהוא מנה אותו, אם כי קשה להניח זאת, או שהעתיקם ממקור לא ידוע לכותב מאמר זה. עכ"פ נראה, שטעויות לא מעטות ישנן במספרים הללו של גינצבורג. חוסר הדיוק בולט אצלו עד כדי כך, שלפעמים תוך כדי דיבור הוא מוסר מספר אחר. למשל באות ט' ובאות נ' יש הבדל בין המספר שהוא כותב במלים ובין המספר היוצא מסימון באותיות א"ב גדולות.

מספר הפסוקים שבתורה ובמקרא לפי חלוקת הפסוקים המקובלת

לאור האמר, ברור שלא נוכל להתיימר למצוא פתרון להסברת הברייתא בקידושין בדבר מספר הפסוקים שבתורה. רבים נוטים לקבל גירסת הברייתא המונה שמונת אלפים שמונה מאות שמונים ושמונה (8888) פסוקים²⁷, ולא את הגירסה המקובלת המונה חמשת אלפים שמונה מאות שמונים ושמונה (5888). ר' שמריה אפלבוים²⁸ בנה תילי תילים של השערות בדבר טעויות אפשריות שגרמו למספרים הללו שצויינו בברייתא. ברם, אפילו אם נניח שהגירסה משובשת, אין צורך להוסיף עשרות טעויות נוספות, ובפרט כי ייתכן התכוונו לצורת מיספור אחרת.

ייתכן איפוא, שקיים איזה הקשר מסוים בין מספר זה לבין המספר הנקוב של ששים רבוא אותיות לתורה, בעוד שלמעשה ישנו רק כחצי ממספר זה. אם נניח שבעל הברייתא חיטב

27. כך היא גירסת "המאירי" בקידושין שם; המהרי"ט שם; המהרש"א על עירובין כ"א (במהדורה בתרא) ראה בד' פעמים ח (8) שהם ל"ב (32) רמזים גדולים; "מנחת ש"י על ויקרא ח', ח; הגרי"ף ברכות ז; כנראה שגם ה"תוספות ישנים" (קידושין שם) גרסו 8888 ולא 5888, כי אלמלא כן אפשר להרכיב כששת אלפים פסוקים בני שלוש מלים בספר תהילים, בעוד שלדעתם אפילו בפסוקים קטנים אלה לא ישה תהלים למספר פסוקי התורה שמונה הברייתא. רבים הקשו על התוספות ישנים וקבעו כאילו לא דייקו (ראה "עץ יוסף" ב, עין יעקב" קדושין שם), אולם כנראה שבפניהם היתה הגירסה כאמר שמונת אלפים ולא חמשת אלפים, לכן התפלאו כיצד ניתן להשוות לכך את מספר פסוקי תהלים. בעל מאמר בקובץ "אוצר החיים" (ב' עמ' מ"ב) הציע לתקן הגירסה ל-9999 ועיי אקרובטיקה מספרית הוא מנסה להתאים מספר זה למציאות, אך זו היא השערה ללא בסיס. להלן נביא הסבר מעניין לכך.

מעתיקי התלמוד ראו את הפער העצום שבין מספר הפסוקים בפועל לבין המשתמע מהברייתא וחשבו שבודאי צריך להיות ה' אלפים ולא ח' אלפים מכאן כנראה נובעת הגירסה שלנו, שהיא מאתרת מאד. ראה תו"ט (ערכין פ"ז, מ"ד) שמעתיק דברי הכ"מ טעה בין ג' ל"ג' וכך יצא במקום חמשים שקלים שלושה שקלים בלבד. ראה גם תו"ט (יומא פ"ה, מ"א) על הנאמר ברש"י, "ואינה יכולה לעמוד בגובה מאה אמה" הלא כל גובה ההיכל היה רק ארבעים אמה בלבד, והוא משיב, שכנראה כתב רש"י מ' אמה וטעה המעתיק המדפיס וכתב מאה בחושבו את אות מ' לקצור של המלה מאה.

28. ראה "אוצר החיים" שם.

כל אתנחתא כפסוק נפרד עשוי אולי להתקבל המספר 8,888 ואין מקום לשאלה שא"כ היה צריך להזכיר מספר כפול מ-6⁵ 5,845 פסוקים שישנם למעשה. א) פסוקים רבים בתורה שאין בהם אתנחתא באמצע. ב) ישנם פסוקים רבים שהאתנחתא מצויה לפני המלה האחרונה שבפסוק²⁹ ולא ניתן איפוא, לחלקו לשניים. מלה בודדת לא תוכל להיחשב במנין הפסוקים. אולם באשר לספירת הפסוקים בחלוקה המקובלת, אפשר לכאורה לעמוד בנקל על המספר המדויק, אבל כאמור אין התאמה בין המציאות לסיכומים שבסוף כל סידרה, כל חומש ובסיומה של התורה כולה. כן אין התאמה בין סיכום הפסוקים שבתורה לבין הסיכומים שנמסרו בסוף כל סידרה. למשל הסיכום של הסדרים (פרשות השבוע) שבספר ויקרא מסתכם בסך 855 פסוקים, בעוד שבסוף החומש צויין ובצדק המספר 859 פסוקים, כן הוא הדבר בספר דברים. מכאן המסקנה הנובעת מאליה, שמי שסיכם את פסוקי התורה לא הסתמך על סיכומי הפרשיות. לא בבת אחת ולא על ידי איש אחד נעשו הספירות הללו. אין גם להניח שמדובר בטעות דפוס או העתקה, כי כל מספר מסומן בסימן המתאים למספר. אלא כל אחד בעבודתו התחשב בנתונים שונים למטרותיו³⁰. בסיכום הפסוקים של פרשת יתרו או ואתחנן למשל, התחשב הסופר בחלוקת הפסוקים לפי הטעם העליון, לפיו יש בפרשת עשרת הדברות עשרה פסוקים בעוד שלפי הטעם התחתון שבשמוש יום יומי מונה פרשה זו שלושה עשר פסוקים. לפי חלוקה זו נמסר מספר הפסוקים שבסוף התורה. אלא שכנראה שלפי מסורה מסוימת צמודים שני פסוקים ונחשבים כאחד, לכן התקבל אצלו מספר 5845 פסוקים בלבד בעוד שהם 5846³¹.

סיכומים של הסדרים (הפרשות) אף הם אינם של איש אחד. ברור שהסיכום בסוף פרשת וילך בסך שבעים (70) פסוקים כולל גם 30 פסוקים של פרשת נצבים (שע"פ רוב שתי הפרשיות צמודות, פרט לשנה מעוברת), אולם ברור שלא היה מקום לציין בסוף פרשת נצבים סכום הפסוקים בנפרד, אלא הדפוסים העתיקו את הסיכום של פרשת נצבים ממקור אחד, שמנה את פסוקי שתי הפרשיות בנפרד, בעוד שבפרשת וילך הועתק משום מה הסיכום ממקור אחר כמנה את הפסוקים של נצבים וילך ביחד.

אביא דוגמאות אחדות כדי להעמיד את הקורא על הטעויות שחלו במספור הפסוקים ע"י אנשים שונים מחובשי בית המדרש והן ע"י מומחים בעלי שם עולמי שהתיימרו להוציא מקרא מדויק בצורה מדעית.

ב, כתב תורה" בכתב ידו של משה בר מנחם דאלבורגש ז"ל³², חלוקת הפסוקים מתאימה לחלוקה בדפוסים שלנו אך נתווספה בו טעות נוספת בפרשת לך לך, שכתב קמ"ו (146) פסוקים במקום קכ"ו (126) הקיימים. בהעתק שהעתיק יצחק בן-צבי³³ מכתב היד נוספו שלוש טעויות חדשות:

הפרשה	תרומה	תזריע	מסעי
בכתב היד	צ"ז(97)	ס"ז(67)	קל"ב(132)
בהעתקתו של בן צבי	צ"ו(96)	ס"ו(66)	קל"ט(139)

29. כגון: בראשית א' ז, ט, יא, טו, כ"ד, ל, שמות ל"ו, ז ועוד.

30. ראה, הכתב והקבלה" סוף ספר דברים.

31. בעל, הכתב והקבלה" שם אומר כאילו יש בתורה חמשת אלפים תתמ"ז היינו 5847 פסוקים ואולי חלה שם טעות דפוס.

32. כתב היד מסומן: Heb. 4*780 כתבו עליו בזמנו הרכבי (,,חדשים גם ישנים" מס' 1895,6, עמ' 3 ס"י כ"ד) וכן בן-צבי (ראה ההערה הבאה) ועוד רבים אחרים. הסופר סיים את כתיבתו ברי"ה סיון שנת שמתים ושתים לפרט לאלף הששי (1322 לספירה). הוא היה מוגת הרבה שנים בבית הכנסת הקראי בעיר העתיקה בירושלים.

היה בכתב יד. תימנני (אף הוא נמצא בספריה הלאומית³⁴) מהמאה ה-15, נראה שהסופר חרד מקביעת מספר הפסוקים ולא נחה לדעתו עד כי הוסיף בסוף הספר לאמור: „מספרא חלשא מסכינא שלמה בן יהודה בירב מדרך עחד הידוע אלעזרי אלחשפי. אלוקים ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי: ושלמה זאת התורה. בחודש סיון. כל הימים שכתבתי בהן זאת התורה חמשה וארבעים יום“.

הסופר הלז רשם בכל ספר מספר הפסוקים כמקובל ברוב הדפוסים, אך הוסיף פרט נוסף שאינו מצוי אצל סופרים אחרים. הוא סיכם את מקום כל אלף הפסוקים, אולם אף כאן חלו טעויות:

הנכון	בכתב היר
עד „ויבוא חמור“ (בראשית ל"ד, כ).	1000 פסוקים מסתיימים: בראשית, ל"ד, יט.
מ..עד „כי יד על כס“ (שמות י"ז, טז).	1000 " " שמות י"ז, טו.
מ..עד „מבשרם לא תאכל“ (ויקרא י"א, ח).	1000 " " ויקרא י"א, ה.
מ..עד „והורד המשכן“ (במדבר י"ז).	1000 " " במדבר י"ז, יד.
מ..עד „שמע ישראל“ (דברים ד, א).	1000 " " דברים ג, כו.
עד סוף התורה	845 " " עד סוף התורה

ס"ה 5.845

סופר זה הוסיף עוד פרט על מספר מלים שבתורה ובו הדגשה מעניינת: „על אמיתותם“ הוא ידע כנראה שמספרי הפסוקים אינם מדויקים, אך לא רצה כנראה לשנותם לכן העתיקם כפי שמצא לפניו. ברם, מספר המלים שבתורה כפי שהוא מוסר שוב אינו מתאים עם המספר שנמטר ברוב הדפוסים.

„מספר תיבות של תורה על אמיתותם: תשע ושבעים אלף ושמונה מאות וששה וחמשים“ (79.856)³⁵, בעוד שבדפוסים נמסר על מספר 79,876 מלים בתורה³⁶. רוד קיטטל הוציא בזמנו מהדורה ביקורתית-מדעית של התנ"ך בעזרת מומחים ומדענים (משנת 1929 ועד 1937 יצאו 21 מהדורות בתנ"ך זה) והתיימר אז שלא חלה בו שגיאה. אך אליבא דאמת לא די שלא תיקן את הטעויות במספריהם (הוא גם הודה בסוף שחלו גם שיבושים אחרים), אלא אף הוסיף עליהם. בפרשת יתרו למשל, ציין 72 פסוקים בעוד שאת הפסוקים בתוך הטקסט חילק בשלושה יותר מאשר בדפוסים. הוא התחשב כנראה בחלוקה לפי הטעם התחתון. לפי חלוקתו, יש בפרשה זו 78 פסוקים ולא 72 שציין. בכמה פרשות כגון: ואתחנן, עקב, נצבים, וילך, לא ציין בכלל מספר הפסוקים.

בכדי למנע אי הבנות ואי דיוקים אנו נותנים להלן טבלאות עם פירוט של כל פסוקי התורה לפי החלוקה לפרקים, פרשות, חומשים והתורה כולה. וכן את הסיכום הכולל של כל ספר מספרי ג"ך, שגם שם חלוקת הפסוקים אשר בידינו אינה הולמת תמיד את המספר הנקוב בסוף כל ספר, כפי שספרתי בעצמי, מתוך השוואה עם הפרקים ופרשיות השבוע.

33. ראה „קריית ספר“ כרך ל"ב, עמ' 366—374.

34. מטומן 4^o32 Heb נכתב בשנת 1771 לשרות, היינו ה' ר"ח לבריאה (1458 לספירה).

35. ראה התערה הקודמת.

36. בפרשת מקץ בלבד צויין משום מה מספר המילים שבפרשה זו (2.025). ר' אלימלך שפירא (תקמ"ז—תרי"א), ראש שושלת אדמו"רי בית דינו, מביא בשם מחותנו ר' צבי הירש האדמיר מוויז'ניטשוב (נפטר תקצ"א) טעם לציון מספר זה (ראה בספרו „בני יששכר“, חודש כסלו, מאמר י"ב). אולם במשפט מוטגר נאמר שם: „יש עוד כמה סדרים שנמנו ג"כ התיבות ואנתנו בענייננו יגענו להמציא טעמים, כי באמת טעמא בעי מה נשתנה“ קטע זה ב„בני יששכר“ מצוטט גם בספר „פרדס יוסף“ סוף פרשת מקץ. ברם, בדפוסים שבדקתי, לא מופיע מספר המלים אלא בפרשת מקץ בלבד. יתירה מזו, ספרתי כמה פעמים את המלים שבפרשה זו והתברר שמספרן מגיע ל-2022 בלבד.

טבלה מס' 3

בספר	מס' הפרקים	מס' הפסוקים	מס' הפסוקים שצויין בחומש	מספר
בראשית	50	1,533	1,534	(בדפוסים אחדים 1,533)
שמות	40	1,210	1,209	
ויקרא	27	859	859	
במדבר	36	1,288	1,288	
דברים	34	956	955	
סה"כ		5,846	5,845	

טבלה מס' 4

מספר הפסוקים לפי הפרשיות

הפרשה	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
	מספר	מספר	מספר	מספר	מספר
בראשית	1-א	8-ר	146	153	126
בח	9-ו	32-א	147	105	106
לך	10-ז	27-יז	106	148	153
וירא	11-ח	24-ב	112	146	106
היי שרה	12-ט	18-ה	106	85	
תולדות	13-י	9-ח	112		
ויצא	14-יא	3-ב	146		
וישלח	15-יב	43-י	106		
וישב	16-יג	23-מ	85		
מקץ	17-יד	17-מ			
ויגש	18-טו	27-נ			
ויחי	19-טז	26-נ			
סה"כ		50	1,533		
שמות	1-א	1-ר	124	121	106
וארא	2-ב	35-ט	116	75	118
בא	3-ג	16-יג	96	101	139
בשלח	4-ד	17-יד	122	92	
יתרו	5-ה	23-כ			
משפטים	6-ו	18-כ			
תרומה	7-ז	19-כ			
חצה	8-ח	10-ל			
תשא	9-ט	35-ל			
ויקהל	10-י	20-מ			
פקודי	11-יא	38-מ			
סה"כ		40	1,210		
ויקרא	1-א	26-ה	111	97	91
צו	2-ב	36-ח	67	90	80
שמיני	3-ג	47-א	64	124	57
תזריע	4-ד	59-ג	78		
מצורע	5-ה	33-ט			
אחרי	6-ו	30-י			
קדשים	7-ז	27-כ			
אמור	8-ח	23-כ			
בהר	9-ט	2-ל			
בחקותי	10-י	34-כ			
סה"כ		27	859		

מספר הפסוקים שבדפוס	סה"כ פסוקים	פסוק ע"י פרק	מסוק מפרק	מסוק	מפרק
	159	ד'—20	א—1		
	176	ד'—89	ד'—21		
	136	י"ב—16	ה—1		
	119	ט"ז—41	ו"ג—1		
	95	י"ח—32	ז"ד—1		
	87	כ"ב—1	ח"ט—1		
	104	ט"ה—9	ט"ג—2		
	168	ל'—1	י"ה—10		
	112	ל"ב—42	י"ז—2		
	132	ל"ו—13	י"ט—1		
	<u>1,288</u>	<u>36</u>			
					10
	105	ג'—22	א—1		
118	122	ד'—11	ג—23		
	111	י"א—25	ז—12		
	126	ט"ז—17	י"א—26		
	97	כ"א—9	ט"ז—18		
	110	כ"ה—19	כ"א—10		
	122	כ"ט—8	כ"ד—1		
	40	ל'—20	כ"ט—9		
70	30	ל"א—30	ל"א—1		
	52	ל"ב—1	ל"ג—1		
	41	ל"ד—12	ל"ב—1		
	<u>956</u>	<u>34</u>			
					11

אמנם הבאנו למעלה, שהשינויים בסיכום הפסוקים בפרשות התורה נובעים מתוך כך שכל המונים מנו את הפסוקים מתוך השוברים הנובעים בטעמי המקרא השונים, לא כן הוא נחס לסיכומי הפסוקים בנ"ך. כאן בולטות טעויות שהשתרשו. סימני הסיכומים אינם מסיני אף לא באו מכוחה של המסורת, מבלי להביא בחשבון את הסימנים המעורפלים שגימטרוני זהם אינם עולים למספר הפסוקים (ידוע כי רק האותיות הגדולות שהובלטו מתוך המלים מייננות את הגימטריות, דוגמת הסימנים על ספר דברי הימים שהבאנו בתחילת המאמר).

יתירה מזו, חלוקת המקרא לפרקים שנעשתה ע"י גורמים זרים ועוינים ליהדות, ואשר נקבלו ביהדות בכורח המסיבות, זכו אף הם לסימנים בפסוקי המקרא, אשר מועתקים מזה מאות בשנים מבלי שאיש ישנה את המעב. אין אפוא, להתחשב רבות בכך שמספרים אלה מסומנים בסימנים. לפלא שעל מספר פסוקי התורה התעכבו רבים, בעוד שאיש לא העיר נחס למספר הנכון של פסוקי הנביאים והכתובים. להלן סיכום הפסוקים:

מספר הפסוקים הכללי

מספר הפסוקים הכללי	מס' הפסוקים	שם הספר
	656	יהושע
	618	שופטים
	1,506	שמואל א—ב
בדפוסים שלנו צויין 1,534.	1,536	מלכים א—ב
בדפוסים שלנו צויין 1,295.	1,291	ישעיה
בדפוסים שלנו צויין 1,365.	1,364	ירמיהו
	1,273	יחזקאל
	1,050	תרי עשר
	2,527	תהילים
	915	משלי
	1,070	איוב
	117	שיר השירים
	85	רות
	154	איכה
	222	קהלת
	167	אסתר
	357	דניאל
		עזרא (280)
	686	נחמיה (406)
בדפוסים שלנו צויין 1,787 ובדפוסים אחדים 1,656.	1,764	דברי הימים (א—ב)
	17,358	סה"כ:
	5,846	פסוקים בתורה
	23,204	סה"כ פסוקים במקרא

למספר זה התכוון כנראה רס"ג באומרו שיש כ"ג אלף ר"ג פסוקים. ההפרש בפסוק אחד נובע מכך, שהוא לקח בחשבון 5,845 פסוקי התורה כפי שנמסר במסורה ולא 5,846 חלוקת הפסוקים אשר בידינו. רבים התלבטו מה כוונתו במספר זה בחושבם שכוונתו לתורה בלבד.³⁷ אולם אין ספק שהדיוק במספר מראה שכוונתו היתה לכל המקרא וסיכומו הוא המדויק שבין כל יתר הסיכומים של הפסוקים בספרי המקרא.

5,845 פסוקי התורה

כך נאמר בברייתא שהזכרנו (את הקטע נצטט גם כאן), דבר הסותר את המציאות. גם יתר הסימנים שהברייתא מסרה תמוהים וכאמור לא ניתן להתאימם לתורה המסורה שבידינו.

37. ראה שו"ת, "תוות יאיר" סי' רל"ה ו, "עטרת ראש" על, "עין יעקב", ראה הערות 20, 22, 23.

את הקרשי גם כאשר פרסמתי את המאמר הראשון. תוכן מאמרי הגיע לידיעתו של יצחק יוסף זילבר אשר עלה ארצה מברית המועצות כשלוש שנים לאחר פירסום המאמר. זה התקשר אליי טלפונית והציג את עצמו ואמר, כי ידוע לו פתרון מענין מאוד לברייתא וכן לאימרה: „דרש דרש — הציון של הימות“. את דבריו פירסמתי בשמו ב„שמעתין“ בפרק 43, תמוז תשל"ה. ברם, כאמור, התברר שההסבר לא היה מדוייק ושלם. הדברים נקנו כעת בעזרתו של ר' יצחק יוסף זילבר ובעיקר בעזרתו של הרב מאיר מאזוז מבני

„תנו רבנן: המצות אלפי ושמונה מאות ושמונה (5,888) הן פסוקי ס"ת. יתר עליון הן שמונה (8), הן מננו דברי הימים שמונה (8)“. (קידושין ל' ע"א).

בריייתא זו תמוהה א) מדוע ערכו הז"ל השוואה עם מספר פסוקי ספר תהילים וספר דברי הימים ולא ביחס ליתר ספרי נ"ך?

ב) לא זו בלבד שמספר פסוקי תהילים אינו עולה על זה שבתורה, אלא אף קטן הרבה³⁹. מספר פסוקי דברי הימים אף קטן יותר ממספר הפסוקים שבתהילים (בתהילים 2,527 פסוקים ואילו בדברי הימים 1,656 פסוקים בלבד).

ג) המספר 5,888 אינו תואם את המציאות כי בתורה נמצאים 5,845 פסוקים בלבד.

רעיון מקורי בהסברת הברייתא מצא ר' יצחק יוסף זילבר בספר „קמנן בשם“ לר' יהודה הלוי אפשטיין (תלמיד ר' חיים מוולוז'ין) בשם ספר „כתר התורה“. כוונת הברייתא היא שמספר פסוקי התורה, לרבות קמני פסוקי התורה שצוטטו בכתובים, הם 5,888 ואכן לכשי נתייק בכל פסוקי התורה המוזכרים בתהילים ובדברי הימים יתברר לנו, שהם 43 פסוקים (בתהילים — 8 ודברי הימים — 35). הוסף עליהם 5,845 והס"כ יגיע ל-5,888 פסוקים! כשל כך לא היה מקום לערוך את ההשוואה עם יתר ספרי נ"ך, כי רק בשני ספרים אלה מצוטטים פסוקי התורה בדיוקנות.

ב„תורה שלימה“ (כרך כ"ה, עמ' רפ"ו—רפ"ט) נזקק לנושא הרב כשר או ר' מאיר דוד חבר המערכת וחזר שוב על אותם הדברים שכבר צוטטו (הראשון שעיבד את החומר בצורה רחבה היה ר' ראובן מרגליות ז"ל בספרו „המקרא והמסורה“, שם מסר גם את כל מראי המקומות בנושא זה) מבלי לחדש כמעט מאומה בנושא עצמו. בעל המאמר התעלם מהמאמר העיקרי הראשון בדבר פסוקי המקרא, אלא ציטט את הדברים שציטטתי בשם „אור תורה“ כפי שמסרם ועיבדם ר' יצחק זילבר. הדגשתי שאת הספר לא הצלחתי למצוא וגם ר' יצחק זילבר לא ידע מי חיברו והיכן ניתן למצוא. הוא רק זכר שבספר היה כתוב „פ"ט (89) מלים כפולות“ ואילו ר' יצחק מצא ע"ז (77) בלבד וחשב שבספר חלה טעות. ב„תורה שלימה“ ציטטו את המספר ע"ז כעובדה, בו בזמן שר' יצחק טעה בתחילה וישנן מלים כפולות נוספות ומספרן אכן מגיע בדיוק לפ"ט. על ר' יצחק זילבר ראה „שמעתין“ גליון 43.

בתוספות ישנים (קידושין שם) כבר העירו על כך, שאפילו אם כל פסוק בתהילים יהיה בנוי משלוש מילים בלבד, לא יגיע מספר הפסוקים למספר הנקוב. הוא הדין ביחס לספר דברי הימים. אגב, במחלוקת הפסוקים אשר בידינו, מספר פסוקי התורה הוא: 5,846 ולא כפי שצויין בכתורת, כפי שהוכחתי במאמרי ב„שמעתין“ הג"ל. בעת עריכת מאמר זה, עלה בידי, כמדומני, למצוא את הפתרון וגיליתי למה הם שני הפסוקים שנחשבו ע"י חז"ל כפסוק אחד (ראה להלן הערה 42).

להלן רשימת הפסוקים:

מקומו בכתובים	מקומו בתורה	הפסוק
תהילים קי"ח, יד.	שמות ט"ו, ב	1. „עזי והמרת י"ה ויהי לי לישועה".
תהילים פ"ז, טו.	שמות ל"ד, ו	2. „ה' א"ל רהום וחגון ארך אפים ורב חסד ואמת".
תהילים ק"ג, ה.	שמות ל"ד	3. „ארך אפים ורב חסד".
תהילים קל"ה, יא.	במדבר כ"א, לד.	4. „לסיחון מלך האמורי".
תהילים קל"ו, יט.	במדבר כ"א לו	5. „לסיחון מלך האמורי".
תהילים ע"ז, כא.	במדבר ל"ג, א	6. „ביד משה ואהרן".
תהילים קל"ז, יב.	דברים כ"ו, ח	7. „ביד חזקה ובזרוע נטויה".
תהילים קל"ח, יד.	דברים ל"ב, לו	8. „כי דין ה' עמו ועל עבדיו יתנחם".
דברי הימים א' א', ה.	בראשית ה', ב	1. „בני יפת גומר ומגוג ומדי ויון..."
דברי הימים א' א', ו.	בראשית ה', ג	2. „ובני גומר אשכנז וריפת ותגרמה".
דברי הימים א' א', ז.	בראשית ה', ד	3. „ובני יון אלישה".
דברי הימים א' א', ט.	בראשית ה', ז *	4. „ובני כוש סבא וחזילה..."
דברי הימים א' א', י.	בראשית ה', ח	5. „וכוש ילד את נמרוד, הוא החל להיות גבור בארץ".
דברי הימים א' א', יא.	בראשית ה', יג	6. „ומצרים ילד את לודים".
דברי הימים א' א', יב.	בראשית י', יד	7. „ואת פתרוסים ואת כסלוחים..."
דברי הימים א' א', יג.	בראשית י', טו	8. „וכנען ילד את צידון בכורו..."
דברי הימים א' א', יד.	בראשית י', טז	9. „ואת היבוסי ואת האמורי ואת הגרשי".
דברי הימים א' א', טו.	בראשית י', טז	10. „ואת החוי ואת הערקי ואת הסיני".
דברי הימים א' א', טז.	בראשית י', יז	11. „ואת הארודי ואת הצמרי ואת החמתי".
דברי הימים א' א', טז.	בראשית י', יז	12. „בני שם עילם ואשור וארפכשד ולוד וארם".
דברי הימים א' א', יז.	בראשית י', כב	13. „וארפכשד ילד את שלח ושלח ילד את עבר".
דברי הימים א' א', יח.	בראשית י', כד	14. „ולעבר ילד שני בנים..."
דברי הימים א' א', יט.	בראשית י', כה	15. „ויקטן ילד את אלמוזד".
דברי הימים א' א', כ.	בראשית י', כו	16. „ואת הדורם ואת אוזל ואת דקלה".
דברי הימים א' א', כא.	בראשית י', כז	17. „ואת עובל ואת אבימאל ואת שבא".
דברי הימים א' א', כב.	בראשית י', כח	18. „ואת אופיר ואת חזילה ואת יובב..."
דברי הימים א' א', כג.	בראשית י', כט	19. „ובני מדין עיפה ועפר וחנוך..."
דברי הימים א' א', לג.	בראשית כ"ה, ד	20. „ואלה המלכים אשר מלכו..."
דברי הימים א' א', מג.	בראשית ל"ו, לא	21. „וימת בלע וימלוך תחתיו".
דברי הימים א' א', מד.	בראשית ל"ו, לג	22. „וימת יובב וימלוך תחתיו חושם מארץ התמני".
דברי הימים א' א', מה.	בראשית ל"ו, לד	

מקומו בכתובים	מקומו בתורה	
דברי־הימים א' א', מז.	בראשית ל"ו, לה	23. „וימת חושם וימלך תחתיו...”
דברי־הימים א' א', מז.	בראשית ל"ו, לו	24. „וימת הדד וימלך תחתיו...”
דברי־הימים א' א', מח.	בראשית ל"ו, לז	25. „וימת שמלה וימלך תחתיו...”
דברי־הימים א' א', מט.	בראשית ל"ו, לח	26. „וימת שאול וימלך תחתיו...”
דברי־הימים א' א', נ.	בראשית ל"ו, לט	27. „וימת בעל חנון בן עכבור וימלך תחתיו...”
דברי־הימים א' א', נא.	בראשית ל"ו, מ	28. „אלוף תמנע אלוף עלווה אלוף יתת”.
דברי־הימים א' א', נב.	בראשית ל"ו, מא	29. „אלוף אהליבמה אלוף אלה אלוף פיגון”.
דברי־הימים א' א', נג.	בראשית ל"ו, מב	30. „אלוף קנו אלוף תימן אלוף מבצרי”.
דברי־הימים א' א', נד.	בראשית ל"ו, מג	31. „אלוף מגדיאל אלוף עירם, אלה אלופי אדם”.
דברי־הימים א' ב', ג.	בראשית ל"ז, ז	32. „ויהי ער בכור יהודה רע בעיני ה' וימתהו”.
דברי־הימים א' ז, לא.	בראשית ל"ז, יז	33. „ובני בריעה חבר ומלכיאל”.
דברי־הימים א' ו, ג.	שמות ו, יח	34. „ובני קהת עמרם ויצהר וחברון ועזאל”.
דברי־הימים ב' כ"ה, ד.	דברים כ"ד, טז	35. „אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות” **.

* בספר „קנמן בשם” לא מופיע פסוק זה ובמקומו מופיע במספר י"ט (19) הפסוק „בכור ישמעאל נביות” הוא מצוין כמקביל את הפסוק בדברי הימים א', כ"ט, כוונתו כנראה לפרק א', פסוק כ"ט הוזה עם הנאמר בבראשית כ"ה, יג. אולם הפסוק בדברי הימים תואם רק חצי פסוק בספר בראשית ואילו הפסוק שציטטנו כאן מופיע בשלימותו בדברי הימים (ראה גם בהערה הבאה).

** אמנם יש שינוי קל בציטוט הפסוק בדברי הימים ובמקום „וימתו” נאמר שם „ימותו”. יש שם גם תוספת מלת „כ”י”. ב„תורה שלמה” (שם עמ' רפ"ט) מעיר העורך שיש להכניס במקום זה את „אנכי ה' אלוקידך...” (שמות כ', ב) המופיע גם בתהילים פ"א, יא. תחילה חשב לפסול את הפסוק במספר 5, כי דומה לו כבר הוזכר במספר 4. אולם מאחר ובשל השינוי ב„אבות לא יומתו על בנים” הסכים להשאיר את המספרים 4—5 במקום ובמקום הפסוק „אבות לא יומתו” להכניס את „אנכי ה' אלוקידך”. ברם, הוא טעה בשחיים: א) הפסוק „אנכי ה' אלוקידך” לא יכול לבוא כתחליף ל„אבות לא יומתו”, כי הוא אינו מופיע בדברי הימים אלא בתהילים ויש בכך רק משום לערער את ההסבר בנוגע לתהילים (זה לא נכון כפי שנסביר להלן) ב) הפסוק בתהילים שונה לחלוטין והוא מסיים: „הרחב פיך ואמלאהר” שאין לו זכר בספר שמות. לעצם הבעיה, אין להתחשב במקרה הספציפי הזה בשינוי קל, כי הנביא עצמו הדגיש בפסוק זה „כי כתוב בתורה בספר משה אשר צוה ה' לאמור”. כלומר, הוא מצוין את המקור של הפסוק. מדוע הוא ראה לנכון לשנות מ„וימתו” ל„ימותו” יש לחפש פתרון. ייתכן שאפשר להבין זאת על רקע מה שהסברתי ב„החטא ועונשו לדורות” („יהודי מיהו ומהר” נספח ג, עמ' 426—432) על השינויים שחלו בהשפעת החטאים על הצאצאים מבחינה תורשתית. תחילה אמנם „אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה” (ראה ירמיה ל"א, כח-כט) ואחר כך „איש בחטאו יומת” ולבסוף „איש בחטאו ימות”, כלומר, יומת פירושו ע"י אחרים. דהיינו מיתה לא טבעית, אך מיתה טבעית עדיין היתה אפשרית בחטאי האבות (את ההסבר לכך ראה שם באריכות). עד סוף תקופת הנביאים חל שינוי נוסף בהשפעה תורשתית על הצאצאים, שגם במיתה טבעית „לא ימות” הבן בחטאי אביו.

ס"ה: 43 פסוקים מהתורה הנשנים בכתובים וס"ה"כ פסוקי התורה במקרא, כולל אלו
הוא אכן 5888 בדיוק. (פסוק נוסף כמעט זהה ישנו בספר בראשית כ"ה, יג ובדברי הימים
א' א', כח : , בכור ישמעאל נביות").

ברם, בעיון מדויק מתברר, כי בתורה כתוב „נבית“ חסר בלי ו'. לעומת כל הפסוקים
או חלקים מהם שהוזכרו הם זהים לחלוטין בתורה ובתהילים או בדברי הימים. ופירוש
הברייתא איפוא הוא כך: 5,888 „היו פסוקי ס"ת“ בסה"כ. ואין הכוונה שבתורה עצמה יש
מספר כזה, אלא שפסוקי התורה „מהווים“ מספר כזה ואכן זהו המספר. „יתר עליך“ על מה
שכתוב בתורה, „תהילים שמונה“ כלומר, 8 פסוקים כאלה מהתורה מצויים בספר תהילים
„חסר ממנו“ מן המספר 43 המהווה ההפרש בין מספר פסוקי התורה לבין המספר 5,888 –
שמונה כלומר 35, אותם יש למצוא בדברי הימים. ואכן מצאנום והצגנום לעיל בפירוט.
הלשון בברייתא אמנם אינה בהירה ביותר, אך הרבה בריתות כאלה ישנו, ובעיקר כזה
ההסבר המתקבל ביותר על הרקת בהגנתה ומיוחד לנוכח התיאום המופלא בין המספר
המיוך בברייתא לבין הברייתא.

הזדמן לי להכיר את ר' יצחק זילבר בטכס ברית מילה של נכדו ב„זאת חנוכה“ תשל"ה.
באותה הזדמנות שמעתי מפיו רעיון נפלא להסברת דברי הגמרא (קידושין שם) האומרת:
„דרש ריש – חציון של תיבות“, בעוד שאין זה תואם את המציאות⁴⁰. הוא סיפר כי מצא
כתוב בספר „אור תורה“ (קראקא תרע"ג⁴¹) כי „דרש ריש“ הן האמצע של פ"ט (89)
המילים כפולות המצויות בתורה, כגון: „אברהם אברהם“; „יום יום“ וכר המוזכרות בתורה.
והכוונה בגמרא אינה לציון של התיבות בכללן, לפי סדרן אלא לציון של התיבות הכפולות
המוזכרות בתורה מהחל ועד כלה. וזהו ההסבר היחיד המתקבל על הדעת שהוצע עד כה
בהסברת תמיהה זו.

40. „דרש ריש“ נמצא בספר ויקרא, י', טז, בעוד שהמילה האמצעית שבתורה היא „המזבח“ (ויקרא
ח', כח). רבים כבר דנו על כך ונלאו למצוא פתרון (ראה „משנת ר' יעקב“ להגריי. שור, פ"ד,
אות ג ראה גם הערותיו של ר' אליהו פוסק בספרו „פסקי אליהו“, ח"ג ט"ז, א; ראה לעיל הערה 18).
41. הספר אינו בידו. בדקתי ב„בית עקד הספרים“ לפרידברג ולא מצאתי שם ספר בשם „אור תורה“
בהוצאת קראקא תרע"ג. ייתכן שהכוונה לספר „אור תורה“ לר' מנחם ב"ר יהודה די לונזאנו הן
בסדר הגות ספר תורה ור"א אליהו ב"ר צוראל מוילנא הוסיף למהדורה שניה (הומבורג תצ"ח)
בענין השיאות שנפלו בספרי התנ"ך הגדפסים. טרם הצלחתי להשיג את הספר לעיין בו.
ראה לעיל בהערה 38. ב„תורה שלמה“ לא הזכירו כלל את שהזכרתי שב„אור תורה“ נאמר פ"ט
(89) ולא ע"ז (77). לא מובנת איפא גישתו של הרב כשר להעלים שם מתבר ואף שם הספר עמו
הוא מתוכח. כאשר רצה להגיב על מאמרו של הרב שעוועל ב„הדרום“ הגדירו „רב גדול אחד“, אך
את שמו חס להזכיר ואף לא את הבמה שפירסם בה את המאמר. הרב שעוועל החזיר לו באותה מידה
ובתגובה כתב: „הנה ראיתי שוב גאון אחד בספרו שהדפיס בירושלים...“ מבלי להזכיר את שם
הספר ושהכוונה להרב כשר ולספרו „האדם על הירח“ (נזקקתי לנושא וביזבוזי זמן עד שפיענחתי
את המקורות, ב„דציאת מצרים ומתן תורה“ עמ' 16 הזכרתי את הנושא ואת המקורות על היכח
של „אילמים“ ביניהם. – קשה להבין גישה קטנונית כזו של רבנים מפורסמים. כי אם הוא „רב גדול“
או „רב גאון“, מדוע אסור להזכיר את שמו ואת שם ספרו?
לפי בקשתי הודיע לי הרב רייניץ את שמות תלמידי הישיבה שמצאו מלים כפולות נוספות הם:
אלכסנדר שמואל חגי מושקוביץ משיבת „מעלות“, תודתי נתונה להם, כי גרמו לכך שהנושא
יבדק שוב הדברים יתוקנו. ר' יצחק זילבר הודיע לי כי הצליח למצוא עד 85 מלים כפולות, אך
כאמור מצא הרב מאזו את כל המלים שחסרו לפ"ט, כפי שנאמר ב„אור תורה“.

ר' יצחק בדק איפוא וספר את כל המילים הכפולות בתורה ומצא תחילה שהן ע"ז (77) ולא 89 כפי שכתוב בספר. להלן ניתן רשימת המילים הכפולות ויתברר שאכן תיבות „דרוש דרש“ הן בדיוק במהציותן של כל המילים הכפולות בתורה לפי הסדר שהן מפיעות בתורה.

יש גם לדעת שבמסגרת „מילים כפולות“ נכנסות מלים משורש אחר בלבד אך אין לכלול במסגרת זו מילים כפולות שלכל אחת מהן משמעות אחרת כגון „לך לך“ (הראשונה שורש הפועל „הלך“ והשניה מילת יחס), או „שם שם“ הראשונה מציינת מקום, והשניה מבטאת הפועל „שים“) להלן רשימת כל המילים הכפולות שבתורה, כפי שעודכנו על-ידינו בשניה.

סדרן של כל התיבות הכפולות בתורה

1.	„הרמש הרמש“	בראשית א', כו.	17.	„אברהם אברהם“	”	כ"ב, יא.
2.	„זרע זרע“	”	18.	„אברהם אברהם“	”	כ"ה, יט.
3.	„זרע זרע“	”	19.	„האדם האדם“	”	כ"ה, ל.
4.	„נח נח“	”	20.	„יצא יצא“	”	כ"ז, ל.
5.	„שבעה שבעה“	”	21.	„מאד מאד“	”	ל, מג.
6.	„שבעה שבעה“	”	22.	„עדר עדר“	”	ל"ב, יז.
7.	„שנים שנים“	”	23.	„מלך מלך“	”	ל"ו, לא.
8.	„הרמש הרמש“	”	24.	„טרף טרף“	”	ל"ז, לג.
9.	„שנים שנים“	”	25.	„יום יום“	”	ל"ט, י.
10.	„מאד מאד“	”	26.	„העד העד“	”	מ"ג, ג.
11.	„השרץ השרץ“	”	27.	„שכלתי שכלתי“	”	מ"ג, יד.
12.	„הרמש הרמש“	”	28.	„טרף טרף“	”	מ"ד, כח.
13.	„שם שם“	”	29.	„יעקב יעקב“	”	מ"ו, ב.
14.	„תרח תרח“	”	30.	„דלה דלה“	שמות ב', יט.	
15.	„בארת בארת“	”	31.	„משה משה“	”	ג', ד.
16.	„עצר עצר“	”	32.	„כה כה“ ⁴²	”	ז', טו.

42. המילים „כה כה“ מופיעות אצלנו בשני פסוקים. הפסוק בשמות ז', טו מסתיים בביטוי „כה“ הפסוק שלאחריו מתחיל באותו ביטוי. כך שלמעשה קשה לראות כאן מילים כפולות. ברם, מאחר הרעיון בדבר „דרש דרש“ מתאים להפליא לאחר בדיקה יסודית של המילים הכפולות בתורה, יש מקום להניח שבימי חז"ל היה בין „כה“ ו„כה“ רק טעם מפסיק ולא סוף פסוק. בשל כך נובע ההפרש בפסוק אחד בין מספר הפסוקים שחז"ל קבעו לבין מספר הפסוקים כפי שהוא במציאות (ראה לעיל הערה 39). אמנם, כל פסוקא דלא פסקיה משה — אנן לא פסקינן (מגילה כ"א), אולם חז"ל עצמם כבר העירו שהפסוק „הנה אנכי בא אליך“ (שמות י"ט ט) חולק „במערבא“ ל-3 פסוקים (ראה במאמרי ב„שמעתיך“ שם בנושא זה).

יש מקום לסברה שבידי ר' טוביה ב"ר אליעזר מחבר מדרש „לקח טוב“ (חיברו בשנת ד', תתנ"ז/ 1197 לספירה) היה ספר שמות, בו הופיעו שני הפסוקים שבידינו בפסוק אחד, כפי שמשמעת מדרשתו על הפסוק: „כה אמר ה' במלה שפסק בה התחיל, עד כה, אמר ה' שלא היא הפסקה למכותיו מזו לזו, ומזו לזו. דבר אחר כ"ה כ"ה ב' פעמים, הרי חמישים, אלו חמישים מכות שלקו המצריים...“ („לקח טוב“ לשמות ז', טו).

33.	„חמרם חמרם“	ח, י	„איש איש“	62.	כ"ד, טו.
34.	„גאה גאה“	ט"ו, א.	„איש איש“	63.	במדבר א, ד.
35.	„גאה גאה“	ט"ו, כא.	„איש איש“	64.	א, מד.
36.	„יום יום“	ט"ו, ה.	„נתונם נתונם“	65.	ג, ט.
37.	„בבקר בבקר“	ט"ו, כא.	„חמשת חמשת“	66.	ג, מז.
38.	„מעט מעט“	כ"ג, ל.	„איש איש“	67.	ד, יט.
39.	„בבקר בבקר“	ל, ז.	„איש איש“	68.	ד, מט.
40.	„ה' ה'“	ל"ד, ו.	„איש איש“	69.	ה, יב.
41.	„בבקר בבקר“	ל"ו, ג.	„אמן אמן“	70.	ה, כב.
42.	„איש איש“	ל"ו, ד.	„עשרה עשרה“	71.	ז, כו.
43.	„אשם אשם“	ויקרא ה, יט.	„נתונים נתונים“	72.	ח, טו.
44.	„בבקר בבקר“	ו, ה.	„איש איש“	73.	ט, י.
45.	„דרש דרש“	ו, טו.			
46.	„השרץ השרץ“	ויקרא י"א, מא.	„ירק ירק“	74.	י"ב, יד.
47.	„השרץ השרץ“	י"א, מב.	„מאד מאד“	75.	י"ד, ז.
48.	„השרץ השרץ“	י"א, מג.	„יום יום“	76.	י"ד, לד.
49.	„בהרת בהרת“	י"ג, לח.	„מטה מטה“	77.	י"ז, יו.
50.	„איש איש“	ט"ו, ב.	„הקרוב הקרב“	78.	י"ז, כה.
51.	„איש איש“	י"ז, ג.	„עשרון עשרון“	79.	כ"ח, כא.
52.	„איש איש“	י"ז, ח.	„עשרון עשרון“	80.	כ"ח, כט.
53.	„הגר הגר“	י"ז, י.	„עשרון עשרון“	81.	כ"ט, י.
54.	„הגר הגר“	י"ז, יג.	„יצא יצא“	82.	ל"ה, כו.
55.	„איש איש“	י"ח, ו.	„בדרך בדרך“	83.	דברים ב, כו.
56.	„הגר הגר“	י"ט, לד.	„מעט מעט“	84.	ז, כב.
57.	„איש איש“	כ, ב.	„שנה שנה“	85.	י"ד, כב.
58.	„הגר הגר“	כ, ב.	„צדק צדק“	86.	ט"ו, כ.
59.	„איש איש“	כ, ט.	„מעלה מעלה“	87.	כ"ח, מג.
60.	„איש איש“	כ"ב, ד.	„מטה מטה“	88.	כ"ח, מג.
61.	„איש איש“	כ"ב, יח.	„אני אני“	89.	ל"ב, לט.

ו' דגחון

בהמשך הברייתא⁴³ שם נאמר: „ו' דגחון הציין של אותיות של ספר תורה. ו' יוסף התלבט רק בזאת אם, ווא"ו דגחון מהאי גיסא או מהאי גיסא". איש לא הטיל ספק בעצם קביעה שהיא האות האמצעית. ברם, למעשה אין הדבר כך, ו' דגחון היא האות ה-157.237 בתורה, בעוד שהאות האמצעית היא האות ה-152,403 ולדעת הגר"י שור היא אות ו' כל

43. קידושיו, שם, ראה גם שבת מ"ט, ב; נדרים ל"ח, א; מסכת סופרים פ"ט, ה"ב.

„אשה הוא לה“ שבפרשת צו (ויקרא ח', כח) 44. בעיה זו לא מצאה את פתרונה. אך הרב זילבר מצא פתרון, גם לאי התאמה בין הנאמר לבין המציאות.

הכוונה גם כאן לדעתו אינה למספר הכללי של אותיות התורה, אלא לאותיות המיושגות 45 שבתורה. כידוע יש מספר אותיות שהן שונות: קטנות, גדולות ואת אחת קטיעה. זאת אומרת ה"ו שב„גחון“ שאף היא נמנית בין האותיות המשוונות (ו' רבתי) — היא האמצעית לא בכל האותיות שבתורה אלא בין 17 האותיות המשוונות. ואכן בסדר רשימת האותיות המשוונות, היא האמצעית, כדלקמן:

1	בראשית	ב' גדולה	(בראשית א', א).
2	בהבראם	ה' קטנה	(בראשית ב', ד).
3	ולבנתה	כ' קטנה	(בראשית כ"ג, ב).
4	קצתי	ק' קטנה	(בראשית כ"ז, מו).
5	נוצר	נ' גדולה	(שמות ל"ד, ז).
6	אחד	ר' גדולה	(שמות ל"ד, ז).
7	ויקרא	א' קטנה	(ויקרא א', א).
8	מוקדה	מ' קטנה	(ויקרא ו', ב).
9	גחון	ו' גדולה	(ויקרא י"א, נב).
10	והתגלה	ג' גדולה	(ויקרא י"ג, לג).
11	יגדל	י' גדולה	(במדבר י"ג, ז).
12	שלום	ו' קטיעה	(במדבר כ"ה, יב).
13	שמע	ש' גדולה	(דברים ו', ד).
14	אחד	ד' גדולה	(דברים ו', ד).
15	וישליכם	ל' גדולה	(דברים כ"ט, ז).
16	הלה	ה' גדולה	(דברים ל"ב, ז).
17	תשי	י' קטנה	(דברים ל"ב, יח).

להלן הסבר מקורי נוסף שהעביר אלי באחרונה ר' יצחק זילבר על עין ד„יערב“, עליה נאמר שהיא כאילו האות האמצעית שבספר תהילים.

44. „משנת ר' יעקב“ שם (ראה לעיל הערה 40). במאמרי ב„שמעתין“ שם, הרחבתי קצת את הדיבור בנושא זה, אולם לא הצעתי פתרון. גם הפתרון שהוצע כאן אינו כה חד-משמעי כשני הפתרונות הראשונים. אמנם מקובל אצלנו, שרק 17 אותיות אלה, מהן קטנות או גדולות (אחת קטיעה), אולם ישנן דעות על אותיות נוספות, כגון ז' של „הכוונה“ בראשית ל"ד, לא; ח של „ויהי יעקב“ שם מ"ז, כח ועוד. יש מונים א"ב' שלם בתורה שהם גדולות וקטנות (מדרש אותיות; „מחזור ויטרי“ עמ' 683 בשם כתיבת רבנו יוסף טוב עלם; „עשרה מאמרות“ להרמ"ע מפאנו, מאמר „אם כל הי" ח"ב, ס' ל"ו ועוד).

נוסף לאלו ישנן אותיות משונות כו, „הפיאין“ הלפופות והאותיות העקומות כמו שהעתיקו. איש מפי איש (ראה רמב"ם הלכ' ספר תורה, פ"ו, ח"ח; „המאירי“, „קריית ספר“ מ"ב ת"א; רמ"א י"ד ס' ער"ה, סעיף ו ועוד) אולם בספרי תורה שלנו לא נהגים כך. 45. במושג „משונות“ הנוגע לעניינינו הכוונה, שהאות היא גדולה או קטנה וגם האות הקטועה נכללה במושג זה.